

Wnioski i perspektywy dalszych badań. Etyka nowofalowa nie wyczerpuje się więc w imperatywie współdziałania w tworzeniu «historii wolności», jest w niej obecny także postulat wyjścia poza zakłęty krąg własnych potrzeb i pragnień w kierunku zadania, którym jest drugi człowiek. Postulat ten wysunął najwyraźniej St. Barańczak, pisząc: «Co jest, co może być fundamentem takiej etyki? Jedyne wartości ludzkiego świata, jaka opiera się nie na zasadzie nadrzędnego autorytetu, lecz równorzędnej identyfikacji: drugi człowiek. Nie Człowiek z dużej litery, którego abstrakcyjnym imieniem chętnie szafował powieściowcy Settembrini, ale człowiek konkretny, ten, który właśnie w tej chwili umiera w okopie, osuwa się pod ścianą straceń, chowa w dłonie spoliczkowaną twarz, płacze w poczuciu poniżenia i opuszczenia» [6, s. 185].

Bibliografia

1. Miłosz Cz. *Wiersze wszystkie* / Cz. Miłosz. – Kraków : Znak, 2011.
2. Miłosz Cz. *Przeciw poezji niezrozumiałej* [w:] / Cz. Miłosz // «Kartografowie dziwnych podróży». *Wypisy z polskiej krytyki literackiej XX wieku* / pod red. M. Wyki ; Universitas. – Kraków, 2004.
3. Nyczek T. *Określona epoka – nowa Fala 1968–1993: wiersze i komentarze*, oficyna literacka / T. Nyczek. – Kraków, 1995.
4. Krynicki R. *Magnetyczny punkt* / R. Krynicki. – Warszawa : Wydawnictwo CiS, 1996.
5. Barańczak S. *Wiersze zebrane* / S. Barańczak. – Kraków : Wydawnictwo a5, 2006.
6. Barańczak S. *Poezja i duch Uogólnienia* / S. Barańczak. – Kraków : Znak, 1996.

Гемза Лех. «Нова хвиля» в пошуках «звичайної, сірої людини». У статті висвітлено образ «звичайної людини» в поезії «нової хвилі». «Звичайна людина» зазвичай функціонує як елемент натовпу, посилається на цінності, пов'язані зі спільнотою. Її часто зображають залученою в систему. Вона позбавлена приватності. Її основний досвід – це самотність і втома, які є наслідками аксіологічної порожнечі. У дослідженні доведено, що, незважаючи на суспільні системи, антропологічний чинник творчості завжди стоїть зосібна й потребує особливої уваги науковців, як бачимо це в поезії «нової хвилі». Дві основні проблеми цієї площини – ким насправді є «звичайна, сіра людина», який обсяг її етичної сфери. Важливим при цьому залишається політичний контекст художньої літератури.

Ключові слова: «звичайна людина», натовп, історичний детермінізм, історична свідомість.

Gyemza Lech. New Wave – Looking for «Ordinary Man». This article is about the figure of «ordinary man» in poetry of New Wave in Poland. «Ordinary man» is usually part of the crowd, corresponded to values connected with community. Often is showed as pressed by form of government. His first experience is solitude and tiredness. They result from lack of values. The study proves that an anthropological factor of artworks always occurs separately despite the social systems and requires special attention of scientists as we see it in the poetry of New Wave. Two main problems we face are who is in fact a common, gray man and what the content of his ethical sphere is. Still the political context of fiction remains an important issue.

Key words: «ordinary man», the crowd, historical determinism, historical consciousness.

Стаття надійшла до редколегії
17. 03. 2016 р.

УДК. 398.221 (883. 3)

Тетяна Данилюк-Терещук

Інтерпретація фольклорного образу русалки в українській прозі першої половини XIX ст.

У статті схарактеризовано особливості інтерпретації фольклорного образу русалки в прозі М. Гоголя, Х. Купрієнка, О. Сомова, П. Куліша. З'ясовано, що «русалкова тема» стає джерелом творчого натхнення і предметом наукової уваги українських романтиків. Літературні історії розгортаються в площині двох ключових тем: нещасливе кохання та покарання за зраду; русалки-помічниці, які сприяють одруженню закоханих.

Ключові слова: М. Гоголь, Х. Купрієнко, О. Сомов, романтизм, проза, русалка, міфологічний персонаж, фольклор.

Постановка наукової проблеми та її значення. Аналіз досліджень цієї проблеми. У європейській літературній традиції першої половини XIX ст. «русалкова тема» представлена багатством художніх інтерпретацій. «Мода» на русалок не оминула й українських романтиків. На щастя, їм «не треба було шукати натхнення у друкованих і рукописних джерелах та поза межами рідного ґрунту» [7, с. 65]. Фольклорна стихія відкрила митцям особливий світ народної міфології, у якому русалка постала «етнічним символом національної демонології» [15, с. 13]. Літературні історії фольклорної русалки від українських романтиків фактично стали й етнографічними джерелами, оскільки фіксували «русалкові» повір'я й показували, як вони живуть в «устах народу». Такий літературний фольклоризм простежуємо і в поезії («Рибалка» П. Гулака-Артемовського, «Заманка (Пісня русалок)» Л. Боровиковського, «Жулин і Калина» І. Вагилевича, «Мана», «Хлопець» М. Костомарова, «Русалки» М. Маркевича, «Причинна», «Утоплена», «Русалка» Т. Шевченка), і в прозі («Майська ніч, або Утоплена» М. Гоголя, «Русалка» О. Сомова, «Втоплениця» Х. Купрієнка, «Что случилось с козаком Бурдюгом на Зеленой неделе» П. Куліша).

Мета статті – з'ясувати особливості інтерпретації образу русалки в українській прозі першої половини XIX ст.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Коли йдеться про олітературення «русалкової теми», важливо зрозуміти якою інформацією про міфологічний персонаж могли послуговуватися митці. Особливо цікавим видається доробок тих, кому вдалося поєднати дослідницьку працю й письменницький хист. До таких авторитетів належить М. Костомаров. Як учений він спробував систематизувати фольклорний фактаж у розвідці «Слов'янська міфологія» і як поет-романтик підтвердив його культуротворчу цінність. Фольклорист зауважував, що русалки «багато значили для слов'ян», про них «зберігалась не тільки пам'ять, але й навіть віра в їхнє існування; і найсуворіші літописці змушені були називати русальним тижнем пору, визначену для святкування цих німф» [8, с. 228]. Етимологію слова «русалка» учений виводить із кельтської мови, де «рус означає воду», а тому «русалка значить жителька русла – води». Окрім історичного контексту, М. Костомаров звертає увагу на «теперішні повір'я», які «зображають їх істотами свавільними, жартівливими: вони гоїдаються на деревах, чешуть волосся при місячному світлі; але інколи нападають на людей і залоскочують їх до смерті; це одначе коїться більше з пустощів. Русалки істоти легкі, майже безтілесні, ані добрі, ані злі; вони – ніби втілені в людській подобі речі фізичного світу, що, незважаючи на людську постать, зберегли і несвідомість, і байдужість матерії. Їм приносили жертви... у нас, до останнього часу, зберігся звичай розвішувати рушники по деревах на сорочки русалкам, а на Україні ще розкладають гарячий хліб по підвіконнях, гадаючи, що парюю від нього живляться русалки» [8, с. 228].

Відомості про русалок містять і фольклорні записи І. Срезневського. Учений наголошував: його респонденти-селяни вірили, що русалки збираються «на луках і схилах Дністра, і там, де вони бігали й танцювали, ще краще трава росте» [19, с.7].

Розлогу характеристику русальних вірувань й обрядів представив у роботі «Дні та місяці українського селянина» М. Максимович [11]. Фактаж його «народного щоденника» репрезентував т. зв. «нижчу», або народну, міфологію, що подавалася в контексті календарних свят. Русальні мотиви учений пов'язував зі святом переходу весни в літо, а також виділив «три види й покоління русалок»: 1) «первісні, корінні русалки» – їх уявляють дорослими дівчатами з блідим обличчям, довгим русим волоссям, мешкають вони у водах Дніпра. До цієї групи зараховано також дівчат, які втопилися або покінчили життя самогубством. Особлива прикмета таких русалок – довге зелене волосся; 2) «дівчата-семилітки» – діти, які померли без хрещення. Вони мають русяве кучеряве волосся, одягнені в білі сорочечки без поясів; 3) «русалки-німфи», котрі виходять із морських глибин [11, с. 72–76]. У контексті розповіді про Зелений (Русальний) тиждень дослідник подає й тексти русальних пісень, із-поміж яких особливо цікавими є пісні-загадки, які «русалки співають, чіпляючись до людей». Той, хто не розгадає русалчиної загадки («Ой що росте без кореня, / А що біжить без повода, / А що цвіте без цвіту?»), буде залоскочений до смерті, бо «лоскотання – це єдиний спосіб, у який усі русалки, великі й малі, убивають людину» [11, с. 76]. Улюбленим русалчиним зіллям є петрушка, а от чи не єдиним оберегом від них слугує полин. Учений підсумовує, що Русальний, або Зелений, тиждень у язичницькі часи був одним із найголовніших у році.

Відомий історик, етнограф, знаний поет-романтик М. Маркевич у науковій розвідці «Обычай,

поверья, кухня и напитки малороссиян» пише: «Русалки, водяные красавицы; ночью при луне они выходят на берег озер, рек, ручьев, нагие, в венках из осоки и древесных вервей; они садятся на траве, расчесывают косы или хороводы ведут... Русалки прелестны собой; они бледны, но черты лица восхитительны, стан волшебный, косы ниже колен. Солнце просвечивает сквозь воду в их волшебные жилища; месяц и звезды вызывают их на берег. На Троицын день они выходят в лес; там целую неделю они качаются по росистой траве. Накануне Духова дня бегают во ржи, хлопают в ладоши, хохочут. Однако они бидняжки: в Духов и Троицын день просят себе св. крещения» [12, с. 114]. Така опоетизована, у дусі романтичної фольклористики подача джерел, усе ж зберігає реалії народного повір'я, яке свідчить, що русалками стають душі нехрещених дітей та утоплениць.

Замилування українською русалкою демонструють і письменники «української школи» польської та російської літератури. Їхній інтерес пов'язаний не лише з увагою романтиків до інонаціонального фольклору. Визначальним тут стає етнічний складник, бо ж чимало авторів були українцями за походженням. Звичайно, першість тут – за О. Сомовим та М. Гоголем. Обидва часто доповнювали свої художні тексти етнографічним коментарем. Саме такий супровід має оповідання «Русалка (Малороссийское предание)» О. Сомова: «Простой народ в Малороссии думает, что русалки суть утопленницы и удавленницы, произвольно лишившие себя жизни. Одни говорят, что у русалок зеленые волосы, другие просто наряжают их в большие зеленые венки. Сочинитель принял последние из сих поверий, а для отличия русалок, одних из них покрыл венками из осоки, других – венками из древесных ветвей. Разумеется, что первые из них утопленницы, а вторые удавленницы. Они, по мнению малороссиян, бегают по лесам на *зеленой* (т. е. троицкой) *неделе*, аукрают, качаются на деревьях, и если поймают живого человека, то щекочут его до смерти. Посему малороссияне боятся в продолжение сей недели откликаться на лесное аукраье. Луна, по малороссийскому поверью, есть *сонце утопленников*. Они выходят ночью из воды греться на лучах месяца, которым воображение малороссиян придало теплоту» [18, с. 124].

Доповнені етнографічними поясненнями й повісті збірки «Вечори на хуторі поблизу Диканьки» М. Гоголя. З огляду на «русалкову тему», чималий інтерес викликає Гоголева «Книга всякой всячины» – записник, який, із-поміж іншого, містить і такі записи: «*О мавках, малороссийских русалках*. Это суть умершие, некрещеные дети. В сие время простолюдины так боятся их, что без зелени не ходят и в церковь; только полынь и чеснок предохраняют от них. Ежели же кто скажет: “Петрушка!”, то защекотят на смерть. Вот как люди говорят, встретясь с ними: Мавка (спрашивает): “З чим ідеш?”, Человек (надо сказать): “З полинем”. – Мавка: “Мене мати родила, нехрещену положила, часник та полинь то погане зілля, а петрушка то ж моя душка. Полинь на той год прикинь”. А ежели кто-нибудь скажет, что идет с петрушкой, мавка в ответ: “Тут твоя і душка!”, и защекочет на смерть» [5].

«Русалкова тема» стає предметом зацікавлень чеського фольклориста П. Шафарика, який у «*Časopise Českého Museuma*» публікує статтю «*O Rusalkach*». Учений одним із перших зауважив, що термін «русалка» для означення міфологічного персонажа, найуживаніший серед українців і білорусів: «На Білорусі думають повсюди, що Русалки – це без хрещення померлі діти. Розповідають, що Русалки перед зеленими і русальними святами по посівах снувати починають, і плещучи голосно викрикують “Гого! Гого! Душа солом'яна! Мати мене породила, а не охрестила!”... В деяких сторонах Малоросії побутує цілком інша думка про Русалок. На їхню думку, є це утоплені чи удавлені наречені й самогубці. Деякі прикрашають голову очеретяними вінками, інші – листям: перші – утоплениці, другі – удавлениці. За мисленням Малоросів, місяць є сонцем потопільниць, котрі вночі із води виринають і при світлі його гріються» [24, с. 258]. У русальних звичаях й обрядах обох етносів П. Шафарик помітив такі риси: обов'язкове святкування біля води, прикрашання дерева (берези, клена, дуба), принесення жертви русалкам, наявність русальних пісень. Важливо й те, що П. Шафарик одним із перших намагався простежити семантику, роль і функції міфологічного персонажа у фольклорі.

Такий екскурс та розлогі цитати «про русалок» зі знакових для свого часу студій переконують, що романтична фольклористика сприяла появі своєрідного образу-стереотипу, вибудованого на основі фольклорних мотивів про те, що русалки – це дівчата-красуні, які втопились або покінчили життя самогубством; маленькі нехрещені діти; усі, хто помер на Русальному тижні; вони живуть у воді, лісі, горах; з'являються вночі біля води; побачити їх можна лише на Русальному (Зеленому) тижні; вони чешуть свої довгі зелені коси, гойдаються на гіллі, танцюють, співають, загадують

загадки; уникають людей або ж заманоють перехожих (особливо молодих дівчат і юнаків) у нетрі чи безодню; залоскочують свої жертви до смерті.

Примітно, що художня проза першої половини XIX ст. утверджує в ролі русалки винятково юних дівчат-красунь. В оповіданнях «Майська ніч, або Утоплена» М. Гоголя, «Русалка» О. Сомова, «Втоплениця» Х. Купрієнка, русалки – це утоплениці, кожна з яких має власну фатальну історію.

Улюблений Гоголів прийом «сюжет у сюжеті», не лише захоплює читача «Майської ночі, або Утопленої», а й дає змогу авторові поєднати елементи чарівної казки та міфологічної легенди. Казкових «злотворців» нагадує мачуха-відьма, яка намагається позбутися прийомної дочки. Уже при першій зустрічі вона так «страшно глянула на свою пасербицю, що та аж скрикнула, її побачивши» [4, с. 78]. Уночі сотникова донька відтинає лапу «чорній кішці з залізними кігтями», а зранку не виходить зі своєї світлиці молода мачуха. Унікаючи викриття, чаклунка намовляє чоловіка вигнати доньку з дому. Скривджена пасербиця, залишивши батьківську оселю, кидається з високого берега в воду, себто стає самогубцею-утопленицею [4, с. 79]. Цей образ надзвичайно популярний у міфологічних легендах, де русалки постають як дівчата-утоплениці. Очевидно, що ремінісценція мотивів казки та легенди дає змогу письменникові по-своєму інтерпретувати образи русалки та відьми: «Сотникова дочка стала в них (русалок – *Т. Д.*) за найстаршу. Якоїсь ночі побачила вона мачуху свою біля ставу, кинулася на неї і, кричачи, затигла в воду. Проте відьма й тут додумалась: обернулася під водою на одну із утоплених, та через те й уникла трійчатки з зеленого очерету, якою хотіли її утоплени бити... Кажуть ще, немов панночка збирає збирає щоночі утоплених і заглядає поодиноці кожній в обличчя, щоб пізнати, котра з них відьма; та й досі не пізнала. І коли попадеться з людей хто, зараз силує його вгадувати, страхаючи, що як не вчинить по її, то вона його втопить у воді» [4, с. 79]. Тяжіння письменника до міфологізації зображуваного виразно простежується в п'ятому розділі оповідання. Левко, утомлений змаганням із рідним батьком, який хоче розлучити його з коханою Ганною, опиняється на березі ставу. Свою печаль парубок виказує грою на бандурі, сумна мелодія якої навіює сон. У напівсні, удивляючись у «непорушні води ставу», він бачить «старовинний панський дім, дахом перекинута вниз, одбивався там виразно, в якійсь ясній величі. Замість похмурих віконниць, блищали на ньому веселі скляні вікна та двері. Крізь чисті шибки виблискувала позолота. І раптом здалося, ніби вікно одчинилось. Затаївши подих, не зворухнувшись і не одводячи очей від ставу, він начебто переселився в глибочині його і побачив: спершу білий лікоть виткнувся в вікно, далі виглянула привітна голівка з блискучими очима, що тихо зоріли крізь хвилі темнорусої коси, і обперлась на лікоть. Бачить: вона киває стиха головою, вона махнула ручкою, вона усміхається...» [4, с. 95]. Сон Левка – майстерний авторський хід, що поєднує реальне й фантастичне. Феномен сну та віра в те, що духи «з'являються людині у сновидіннях і оголошують їй свою волю», поширена у багатьох народів [21, с. 248]. Сон героя – неодмінна передумова пригод в українських чарівних казках («Спав-спав... Коли це за який там час чує – хтось його будить: “Уставай, уже твоє щастя поспіло, вставай!”» [20, с. 117]).

М. Гоголь дотримується й традиційних уявлень про те, що часом появи русалок на землі є ніч. Примітно, що ніч ця «майська», тобто весняна, а, за віруваннями східних слов'ян, саме весняно-літній період є календарним проміжком перебування русалок на землі.

Утоплениця-панночка просить Левка віднайти в гурті однаковісіньких русалок лукаву й хитру відьму-мачуху: «я знаю, я відчуваю, що вона тут. Мені тяжко, мені душно від неї. Я не можу через неї плавати легко та вільно, як риба. Я тону й падаю на дно, мов ключ. Відшукай її, парубче!» [4, с. 96]. Таке прохання нагадує фольклорний мотив про те, що русалки полюбляють загадувати загадки, а той, хто їх розгадає, отримає найвищу винагороду – життя. Що ж до казкового мотиву впізнавання, то на думку В. Проппа, він пов'язаний із давніми міфологічними уявленнями про те, що, «помираючи, людина втрачає свої особисті властивості та ознаки й стає невпізнаною» [16, с. 300]. Отож, за законом жанру, віднайти лиху відьму може лише живий. Левко впізнає мачуху в грі у «Ворона». Вона, на відміну від русалок, «гналася за дівочим ключем і кидалася на всі боки, щоб упіймати свою здобич. Тут Левко запримітив, що тіло її не так світилось, як в інших: всередині в ньому щось чорніло. Зненацька пролунав крик: ворон кинувся на одну з гурту, схопив її, і Левкові привиділося, ніби у неї випустились кігті і на виду блиснула люта радість. – Відьма! – сказав він, раптом показавши на неї пальцем і повернувшись до будинку» [4, с. 96]. Загалом автор ніби не відступає від народних уявлень про здатність відьми до перевтілення. Проте в Гоголя його форма не відповідає міфологічній традиції. У жодному фольклорному сюжеті відьма русалкою не стає. Така

метаморфоза неможлива вже з огляду на різне походження цих демонологічних персонажів. Відьма в українських повір'ях і близьких до них міфологічних оповіданнях абсолютно негативний персонаж. Вона чинить зло і своїм рідним, і чужим, а русалка традиційно виступає заступницею «свого» роду. Фольклорна русалка наділена характерною ознакою представників «того світу» знати про все на світі. Очевидно, що «знання» утоплениці-панночки є нічим іншим, як сакральними знаннями предків: «Чим же віддячити тобі, парубче? Я знаю, тобі не золота треба: ти кохаш Ганну; та суворий батько твій не дає тобі побратися з нею. Він тепер не стане на заваді; візьми, оддай йому цю записку... – Біла рученька простяглась, обличчя її дивно якось засвітилось і засіяло...» [4, с. 97]. Щодо «записки», то важко пояснити, що це – авторський художній хід чи ще один контамінований елемент української чарівної казки. На дуже схоже натрапляємо в казці «Кирило Кожум'яка» («Думала-думала (княжна – Т. Д.), а далі храп – і написала до панотця...»). Як бачимо, розв'язка сюжетної лінії «утоплениця-панночка та відьма-мачуха» тісно пов'язана із щасливою розв'язкою всього твору: Ганна та Левко одружуються. Отже, можна упевнено стверджувати, що одним із найдієвіших стилетворчих чинників М. Гоголя є трансформація елементів чарівної казки та міфологічної легенди через власне авторське розуміння образів народної демонології. Очевидно, основою образу русалки в оповіданні «Майська ніч, або Утоплена» М. Гоголя стали такі фольклорні мотиви: русалки – це дівчата-самогубці (утоплениці); вони з'являються на землі у весняно-літній період; улюбленим часом появи русалок є ніч; найчастіше русалок бачили біля води, де вони сміються, танцюють, співають; русалки загадують загадки; вони знають про все на світі; керує русалками старша, або особлива; інколи допомагають людям.

Оповідання «Втоплениця» Х. Купрієнка нагадує «Майську ніч, або Утоплена» М. Гоголя. Спільним для обох творів є мотив про русалку-помічницю, яка допомагає героям одружитися. Обравши одну тему, кожен митець іде власним шляхом художньої модифікації міфологічного образу.

Для архаїчного світогляду характерна двочленна модель світу, що «на цьому» світі прекрасне, на «тому» вважається потворним, і навпаки. Така міфологічна оберненість чітко простежується в змалюванні зовнішності русалки з оповідання «Втоплениця»: «Панночка в білому платті, на голові гребінь, а намиста, намиста! – уся шия так золотом і сяє. Яка ж вона спереду має бути... коли ззаду така пишна... Лице у панночки було синє, мов сукно, і руки сині, а із рота вода так і крапле» [10, с. 87]. Амбівалентність у зовнішності русалки стає цілком зрозумілою, коли врахувати, що письменник, з одного боку, дотримується романтичного стереотипу русалки-красуні, а з іншого – відображає фольклорні мотиви про русалок як страшних і бридких істот. Принаймні етнографічні матеріали ХІХ ст. засвідчують і таку іпостась цього міфологічного персонажа: «Русалка, кажуть, жінчина... сама голая, страшна, волосся довге» [17, с. 140]. Цікаво, що в гуцульській демонології маємо дещо схожий опис нявки: «Спереду як дівчата, а ззаду тіло отворене і видно утробу» [3, с. 395].

В оповіданні «Втоплениця» Х. Купрієнка русалка з'являється біля води. Вона припливає в човнику. Для традиційних сюжетів поява русалки-утоплениці біля води цілком умотивована, оскільки це своєрідна лімінальна зона, яка з'єднує профанний і сакральний світи. Однак фольклорна інформація про те, що русалка припливає в човні, нам не траплялася. Хоча, з огляду на давні міфологічні уявлення про смерть та ритуальні поховання в човнах, імовірність існування такої є цілком можливою.

На увагу заслуговує авторський мотив про втопленицю, яка «вийде з води й дасть особе плаття. Нарядить так, що той чоловік буде наче втоплениця. Се вона робить для того, щоб як вийдуть з води її подруги, то щоб не пізнали, що живий чоловік» [10, с. 88]. «Особе плаття» від втоплениці дуже нагадує білу сорочку-оберіг, яку отримує герой від помічників в українських чарівних казках. За припущенням В. Проппа, серед способів, якими в обряді посвяти досягається тимчасова смерть, є одягання на дівчину сорочки [16, с. 111]. Маруся, одягнувши за наказом русалки «біле плаття», стає невпізнанною для решти втоплениць і разом з усіма йде на вечерю. Автор не пояснює, що це за вечеря, коли вона відбувається, а просто використовує сам факт трапези: «Що за прехороша була вечеря! У всякій страві усе свіжа риба, були тут і раки, тільки не було хліба» [10, с. 92.] Відсутність на трапезі хліба можна пояснити тим, що в християнській традиції звичай приносити до церкви хліб за покійником не поширюється на самогубців та заставних небіжчиків, до яких, за народними віруваннями, належать і русалки.

Заступниця-русалка обіцяє дівчині врятувати від солдатчини її милого. Через Марусю вона передає своєму батькові-справникові записку й перстень. У фольклорі, незалежно від контексту, перстень слугує прямим натяком на наближення шлюбу, тому цілком мотивованим із цього погляду є фінал «Втоплениці»: Грицько та Маруся зіграли весілля «і просили Милосердного Бога, щоб він нагородив добрую втопленицю за те, що зробила їх щасливими навіки» [10, с. 93]. Отже, складниками художнього образу русалки в оповіданні Х. Купрієнка стали такі фольклорні мотиви: русалки – це дівчата-утоплениці; вони з'являються вночі біля води; інколи русалки допомагають людям; людина, яка побачила русалку, вважається щасливою.

«Русалка» О. Сомова – своєрідний синтез українського фольклорного матеріалу та європейської літературної традиції, увиразненої через уособлення в міфологічному образі ідеї вічного й трагічного кохання. Сюжет твору дещо нагадує баладні мотиви: кохання – зрада – смерть. У більшості таких сюжетів натрапляємо на мотив звернення дівчини до чаклунки (ворожки, бабусі, циганки, відьми), і на мотив смерті від нещасливого кохання. В оповіданні О. Сомова головна героїня твору Горпинка, покинута паничем Казимиром Чепкою, іде до чаклуна: «Что сказал он ей, никто того не ведает; только мать напрасно ждала ее во всю ту ночь... никто не знал, что с нею случилось! Один монастырский рыболов рассказывал спустя несколько дней, что видел молодую девушку на берегу Днепра» [18, с. 118.] Так поступово вплітає автор у канву художнього тексту народні вірування про русалок. О. Сомов дотримується закономірностей творення народного оповідання, а тому міфологічні персонажі тут не взаємодіють. Письменник акцентує на зустрічі чаклуна й матері дівчини. Усвідомлюючи старець знає, із якою бідою прийшла до нього Фенна, через те береться допомогти їй повернути доньку, котра вже стала русалкою: «Скоро настанет зеленая неделя, – продолжал старик, – в последний день этой недели, в самый полдень, пойдти в лес, отыщи там поляну, между чащью; ты ее узнаешь: на ней нет ни былинки, а вокруг разрослись большие кусты папоротника. Прoberись на ту поляну, очерти кльком круг около себя и в середине круга воткни черную свечу. Скоро они прибегут; ты всматривайся пристально и чуть только заметишь свою дочь схвати ее за левую руку и втащи к себе в круг» [18, с. 120]. Магічного кола, за світоглядними уявленнями східних слов'ян, не можуть подолати сили, пов'язані з потойбіччям. Традиційно сюди належить і русалка. В одній з українських легенд розповідається, що чоловік, побачивши на Русальному тижні в полі жінку в білій довгій сорочці, із розпущеним волоссям, спочатку «обвів віз і воли кругом, а тоді давай тікати додому» [6, с. 117]. Мабуть, не випадкові в художньому просторі О. Сомова предмети сакрального світу – ікло кабана та свіча. Зазвичай, у фольклорі вони виступають амулетами-оберегами від русалок.

Уявлення про міфопростір у «Русалці» О. Сомова представлені традиційними віруваннями в те, що «той світ» розміщений по той бік водного простору. Водою (рікою, морем) досить часто означена межа, яка розділяє життя та смерть, вона розглядається як медіатор між світами: «Як диви сі у воду, у ріку – то видит сі, шо там є другий світ під водов... То кажут, як би чоловік упав у воду і потоп, то би пішов на “той світ”» [13, с. 28]. Така міфологічна модель світобудови імponує авторові: «Брось напрасный страх и опустишь к нам на дно Днепра. Там весело! там легко! там все молодеют и становятся так же резвы, как струйки водяные, так же игривы и беззаботны, как молодые рыбки. У нас и солнышко сияет ярче, у нас и утренний ветерок дышит привольнее» [18, с. 121]. Не відходить автор і ще від однієї традиційної умови: якщо русалці чомусь не вдається разом з іншими вчасно повернутися до потойбіччя у встановлений термін (останній день Русального тижня), то вона змушена залишитися на землі рівно на рік [22, с. 198]. Такі мотиви дослідники пов'язують із побудовою народного календаря, у якому спостереження над зміною пори року поєднувалися з міфологічними уявленнями про періоди «відкритості» границь між земним і потойбічним світами [2 с. 116]. В оповіданні О. Сомова русалка сиділа в хаті матері цілий рік без руху й ознак життя, ніби мертва. Метаморфоза відбувається з непорушною, страшною Горпинкою-русалкою на Зеленій неділі. Вона оживає та втікає із гуртом подруг-русалок. Як бачимо, фольклорний елемент слугує натяком на хтонічний статус русалки, а її зовнішній вигляд зближує її з мерцями. Усе це надає творові ще більшої фантастичності.

Як помітив К. Мошинський, однією з важливих характеристик русалки є уявлення про походження її з душ передчасно померлих дівчат, які ображені на свою долю й помщаються за це живим [23, с. 603]. Зазвичай, у таких сюжетах дівчина-самогубця стає русалкою, а потім веде хлопця на смерть. Подібний фінал «Русалки» О. Сомова: «На другой день после того, как русалка убежала от своей матери, нашли в лесу мертвое тело. Это был поляк в охотничьем платье, и единомысленцы его

узнали в нем Казимира Чепку... никакой раны, никакого знака насильственной смерти не заметно было на теле; но лицо было сине, и все жилы в страшном напряжении... народ объяснял дело гораздо проще: он говорил, что *покойника русалки зацекотали*» [18, с. 123].

Отже, О. Сомов творить образ русалки відповідно до народних уявлень. Вочевидь, основу авторського сюжету склали такі народноміфологічні мотиви про русалок: це дівчата-самогубці (утоплениці); вони живуть під водою; час їхньої появи – ніч, Русальний (Зелений) тиждень; вони танцюють, співають, бігають, не залишаючи сліду; якщо їх упіймають, живуть у людей до року; оберегом від них слугує магічне коло, свічка; русалки заманюють юнаків і залоскочують свою жертву до смерті.

Примітно, що літературна русалка переймає від фольклорного відповідника й деякі функції. Серед основних потрібно назвати такі: 1) здатність покарати людину за порушення узвичаєних правил та моральних норм; 2) опікунство над родом (наділяє силою, багатством, сакральними знаннями).

Однак чимало фольклорних мотивів, пов'язаних із цим персонажем народної міфології, не відображені в прозі першої половини XIX ст. Так, при загальній популярності в літературі традиційного мотиву про сезонне перебування русалок на землі, рідкісними тут є мотиви про заборони, пов'язані з Русальним тижнем. За народними віруваннями, цього тижня не можна йти в поле, ліс, до води («бо русалки вхоплять»); працювати в полі («бо град все зіб'є»); полоти капусту («бо русалки головки посічуть»); спати в полі на межі («бо русалки очі позашивають»); прати білизну («бо то зазолюєш очі тим мертвим»); вибілювати, стелити полотно («бо русалки робили дірки»). Окремий перелік заборон виявляють і пісні, які нібито наспівували русалки.

Що ж до художньої літератури, то тут подібні уявлення представлені сюжетами про заборону працювати у свято. Скажімо, П. Куліш в оповіданні «Про то, что случилось с козаком Бурдюгом на Зеленой неделе» у своєрідний спосіб нагадує, що «за нашим християнським звичаєм треба святкувати весь клечальний тиждень і що робота, зроблена в свято, ніколи на добре не піде [9, с. 22]. Але такі господарські табу в художній традиції рідкісні.

Висновки та перспективи дослідження. Спираючися на власну інтуїцію, митці використовують загальні принципи фольклорно-міфологічного мислення, з'ясовують характер і значення персонажа, за його зовнішньою атрибутикою приховують центральну ідею твору, а традиційні мотиви використовують для символічного осмислення важливих категорій людського буття. Міфологічний персонаж у фольклорному тексті представлений не цілісним образом, а варіантами, які функціонують рівноправно в межах однієї традиції. Письменник обирає з народної міфології й підтримує в літературній традиції у вигляді художнього стереотипу лише один із фольклорних варіантів (русалки – це утоплениці), а інші фольклорні мотиви про походження русалки ігноруються літературним текстом. Творча трансформація вимагає мотивації. Тому з'являються різноманітні пояснення абсолютно однакових вчинків, заміни, які є нічим іншим, як фантазією автора. Аналізований матеріал засвідчує, що відображення в художній прозі народних уявлень про русалок було свідомою популяризацією уснопоетичних джерел. Переосмислення й творче потрактування письменниками фольклорного матеріалу спричинило появу нових символів, розширило естетичні та виражальні можливості образу. Як справедливо зауважила Е. Померанцева, цей персонаж народної міфології «настільки опрацьований, настільки звичний, що легко включається в композицію як добре підігнана стандартна деталь» [14, с. 88].

Джерела та література

1. Виноградова Л. Мифологический аспект полесской «русальной» традиции / Л. Виноградова // Славянский и балканский фольклор. Духовная культура Полесья на общеславянском фоне. – М. : [б. и.], 1986. – С. 121–130.
2. Виноградова Л. Народная демонология и мифо-ритуальная традиция славян / Л. Виноградова. – М. : Индрик, 2000. – 116 с.
3. Гнатюк В. Знадоби до української демонології / В. Гнатюк // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / В. І. Гордієнко ; упоряд., вступ. ст. А. Пономарьова. – К. : Либідь, 1991. – 638 с. – (Б-ка «Пам'ятки історичної думки України»).
4. Гоголь М. В. Зібрання творів : у 7 т. – Т. 1 : Вечори на хуторі біля Диканьки: до 200-ліття від дня народження / вступ. слово М. Г. Жулинського ; передм. П. В. Михеда ; М. В. Гоголь ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2008. – С. 256 с.
5. Гоголь М. В. Книга всякой всячины [Электронный ресурс] / М. В. Гоголь. – Режим доступа :

- [http://librebook.ru/n_v_gogol_nabroski_konspekty_plany/vol6/8].
6. Гринченко Б. Изъ усть народа : малорусские рассказы, сказки и пр. / Б. Гринченко. – Черниговъ : Земская тип., 1901. – С. 117.
 7. Кирчів Р. Концепт «преромантична і романтична фольклористика» / Р. Кирчів // Міфологія і фольклор : загальноукр. наук.-освіт. журн. – 2014. – № 3–4. – С. 55–72.
 8. Костомаров Н. Славянская мифология / Н. Костомаров // Костомаров М. Слов'янська міфологія : вибр. пр. з фольклористики й літературознав. – К. : Либідь, 1994. – С. 201–257.
 9. Куліш П. Твори : в 5-ти т. – Т. 1 / П. Куліш. – Х. ; К. : [б. в.], 1930. – С. 22.
 10. Купрієнко Х. Втоплення / Х. Купрієнко // Огненний змії : фантастичні твори укр. письм. XIX ст. / упоряд. Ю. Винничук. – К. : Молодь, 1990. – С. 86–93
 11. Максимович М. Дні та місяці українського селянина / М. Максимович ; пер. з рос. – К. : Обереги, 2002. – 189 с.
 12. Маркевич Н. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян / Н. Маркевич // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / упор., прим. та біогр. нариси А. П. Пономарьова, Т. В. Косміної, О. О. Боряк ; вступ. ст. А. П. Пономарьова. – К. : Либідь, 1991. – 640 с.
 13. Онищук А. Народний календар у Зелениці Надвірнянського повіту (на Гуцульщині) / А. Онищук // Матеріали до української етнології. – Львів : [б. в.], 1912. – Т. 15. – С. 28.
 14. Померанцева Э. Мифологические персонажи в русском фольклоре : монография / Э. Померанцева. – М. : Наука, 1975. – 200 с.
 15. Пономарьов А. Царина народної уяви та її класичні розробки / А. Пономарьов // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / упор., прим. та біогр. нариси А. П. Пономарьова, Т. В. Косміної, О. О. Боряк ; вст. ст. А. П. Пономарьова. – К. : Либідь, 1991. – 640 с.
 16. Пропп В. Исторические корни волшебной сказки / В. Пропп. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1946. – 340 с.
 17. Романов Е. Белорусский сборник. – Вып. IV : Сказки космогонические и культурные / Е. Романов. – Витебск : Типо-литография Г. А. Малкина, 1891. – 220 с.
 18. Сомов О. Русалка / О. Сомов // О. Сомов. Купалов вечер : избр. произведения / сост., предисл., примеч. З. Кирилук. – Киев : Днипро, 1991. – 558 с.
 19. Срезневский И. Исследования о языческом богослужении древних славян / И. Срезневский. – СПб. : Тип. К. Жернакова, 1848. – С. 7.
 20. Українські народні казки. – К. : Веселка, 1989. – С. 117.
 21. Фрезер Д. Фольклор в Ветхом завете / Д. Фрезер. – М. : Политиздат, 1985. – 511 с.
 22. Шейн П. Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края : собр. и привед. в порядок П. В. Шейном / П. Шейн. – СПб. : Тип. Имп. АН, 1893. – С. 198. – (Сб. отд-ния рус. яз. и словесности Император. акад. наук. – Т. 72, № 4).
 23. Moszyński K. Kultura ludowa Słowian / Kazimierz Moszyński. – Warszawa : Książka i Wiedza, 1967. – Т. 2, cz. 1. – S. 603.
 24. Šafařík P. O Pusalkach / P. Šafařík // Časopis Českého Museum. – 1833. – S. 25

Данилюк-Терещук Татьяна. Интерпретация фольклорного образа русалки в художественной прозе первой половины XIX в. В статье характеризуются особенности интерпретации фольклорного образа русалки в прозе Н. Гоголя, Х. Куприенка, О. Сомова, П. Кулиша. Выяснено, что «русальная тема» становится источником творческого вдохновения и предметом научного внимания украинских романтиков. Литературные истории разворачиваются в двух ключевых темах: несчастной любви и наказания за измену, а также русалки-помощницы, которая способствует женитьбе влюбленных.

Ключевые слова: Н. Гоголь, Х. Куприенко, О. Сомов, романтизм, проза, русалка, мифологический персонаж, фольклор.

Danyiuk-Tereshchuk Tatiana. The Interpretation of Mermaid Image in the Ukrainian Prose of the First Half of the 19th Century. In the article the peculiarities of the interpretation of mermaid folk image in the prose of M. Hohol, H. Kupriienko, O. Somov and P. Kulish are characterized. The article highlights mermaid topic which has become a source of inspiration and a subject of scientific investigation of the representatives of Ukrainian romanticism. Their literary works cover two key topics: romantic heartbreak and punishment for treason and the topic of mermaid who promote marriage.

Key words: M. Hohol, H. Kupriienko, A. Somov, romanticism, prose, mermaid, mythological figure, folklore.

Стаття надійшла до редколегії
17. 11. 2015 р.